

Інна Кошова

ДОЛЯ, ТВОРЧІСТЬ І ЛЮБОВ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ МАРКА ВОВЧКА

«...Господь послав / Тебе нам, кроткого пророка / І обличителя жестоких / Людей неситих. Світе мій! / Моя ти зоренько святая! / Моя ти сило молодая! / Світи на мене, і огрій, / І оживи моє побите / Убоге серце, неукрите, / Голоднее. І оживу, / І думу вольную на волю / Із домовини воззову. / І думу вольную... О доле! / Пророче наш! Моя ти доне! / Твоєю думу назову» [1, 502]. Цей вірш, присвячений Марку Вовчку, пише Тарас Шевченко на пам'ять 24 січня 1859 р. Третє видання «Кобзаря» (1860 р.) виходить із дарчим написом «Моїй єдиній доні Марусі Маркович і рідний і хрещений батько Тарас Шевченко». Про Марка Вовчка Т. Шевченко вперше дізнався в Нижньому Новгороді, повертаючись із заслання. Згодом знайомиться з її збіркою «Народних оповідань» і робить у щоденнику захоплений запис: «Какое возвышенно-прекрасное создание эта женщина... Необходимо будет ей написать письмо и благодарить ее за доставленную радость чтением ее вдохновенной книги» [2, 244 – 245].

«Отчего это у меня такой странный характер...»

Марія Вілінська, знана в українській літературі під псевдонімом Марко Вовчок, – талановита письменниця, єдина, словами С. Павличко, в кінці 1850-х років жінка в українській літературі. Нею захоплювалися, її боготворили, кохали, ревнували, ненавиділи і проклинали. Вона і досі залишається загадкою. Росіянка за походженням, вона дебютувала в українській літературі, швидко завоювала письменницьку славу і посіла місце поруч із Т. Шевченком і П. Кулішем. І водночас вона довгий час залишалася однією з найяскравіших постатей російської аристократичної еліти («Какая Вы русская – боже мой, – русская до мозга костей! Здесь в Париже это чувствуется еще сильнее; русский тип вырезывается на иностранном фоне страшно резко и ярко. Сколько в этом типе дурного и сколько хорошего!» [3, 150], – писав Костянтин Кавелін). Вона зневажала умовності, грала фатальну роль у житті багатьох українських і російських літераторів, роками жила в атмосфері слави, скандалів, чуток і пліток (див.: [4, 11–12]). Була байдужа до критики («Я ...непростительно, по мнению приятелей, равнодушна ко всякой критике благосклонной и даже зверской...» [5, 415]) і ніколи не переробляла своїх творів (у листі до сина Богдана Марковича вона писала: «Ни сокращать, ни переделывать не буду. Никогда этого не делала. Пока пишешь – ничего, но раз написалось –

становиться противным, бледным, жалким. ...Пишущий, конечно говорю о себе – никогда не доволен написанным и в чужой критике уже не представляется ничего ужасного. Можно пожалеть о своей неталантливости, поволноваться своим неумением выразить то, что так жаждал выразить – это понятно, но лезть на стену!» [5, 424 – 425]).

Обстановка, в якій виховувалася Марія Вілінська була спрямована «на іноземний аристократизм у побуті (музика, німецька, англійська, французька мови) – все це сприяло формуванню образу спокійної, врівноваженої, з плавними рухами дами, розвитку гострого розуму і спраглої ерогенності – якостей, які згодом стануть особливо звабливими для закоханих чоловіків» [6, 101]. Часто сучасники характеризували її як холодну, спокійну, замкнену («...була мовчазна, мало говорила, так що трудно було узнати її розум. Може, од того Куліш назвав її «Вовчком», що вона наче злякана, мовчуша!»); «Нам вона здалась боязкою чи несвітською, не прикидливою до людей. Якось ні до хазяйки, ні до мене, ні до Куліша не горнулася. Як по нашому темпераменту була непривітна, негаряча. А ми всі дуже до неї ласкаво оберталися. А вона якось погордо!..» (тут і в усьому тексті підкреслено мною. – І. К.) (цит. за: [7, 297 – 298]), – писала в «Споминах про Марка Вовчка» Ганна Барвінок), незбагненну у вчинках («Непостижимость Ваших поступков превышает все соображения самых отважнейших умов!» [3, 102], – писав І. Тургенєв), розсудливу, загадкову, мовчазну («мовчуще божество!», скаже про неї П. Куліш; «Я наче стою перед мармуровою статуєю, не знаючи, заговорить вона коли-небудь чи ні... Це справді дивно, що з нас обох – чоловіка й жінки – саме чоловік більш балакучий» [3, 343], – писав до Марії Ж. Етцель).

Вона подобалася чоловікам, вже з першого погляду приваблювала їх, викликала кохання, сама залишаючись спокійною («Вы – не без хитрости», «я Вам предан – это несомненно», «Вы престранное существо», «вас разобрать очень трудно» [3, 125] – каже про Марію в листі І. Тургенєв, «О, Ваш голос – голос королівський, хай йому біс!» [3, 316 – 317], – пише П.-Ж. Етцель). Часто закохані в неї чоловіки демонструють і непереборне бажання бути поруч, ще раз побачити, і водночас рвуться від неї, бажаючи відокремитись («Очень хочется с Вами видеться, а лучше гораздо будет, когда нельзя будет совсем видаться. Я рвусь из Парижа, подальше от Вас. Очень бы желал вновь с Вами встретиться, но совсем при иных обстоятельствах и обстановке. Искренно Вам преданный К. Кавелин» [3, 142]; «Если бы Вы знали, как мучительно Вас не видеть, ничего об Вас не знать, не слышать, точно Вы уехали или в землю провалились. Видно, этому так быть надо! А почему! Бог весть! Я покоряюсь» (К. Кавелін, 1862 р.) [3, 146]; «Я чекаю години, яка нас з'єднає, але я прагну будь-що відокремитися від Вас морально» (Ж.Етцель, 1869 р.) [3, 305]). Отже, «її спокій хвилює. Її замкнена певність бентежить. Вона здається холодною.

В ній є щось, що дратує чоловіків. Щось її різко виділяє в товаристві інших панночок. Вона не така, як всі» [7, 306].

Народилася Марія Олександрівна Вілінська 22 грудня 1833 р. в збіднілій дворянській родині в Єлецькому повіті Орловської губернії. Батьки її були людьми освіченими, любили музику і спів. Разом із братами дівчинка здобула початкову освіту. Мати в одному з листів до Марії, згадуючи про її народження, писала таке: «Мати моя, ця свята жінка, повністю розділила зі мною все моє щастя – і скільки любові, турботи і надії зустріли тебе при появі на світ божий!.. Мати бачила і передбачала в тобі красуню – мені здавалося, що душа ангела світиться в очах твоїх...» (цит. за: [6, 100 – 101]).

Найбільшою ж радістю для маленької Маші були приїзди батька, бойового офіцера, який часто розповідав їй про хутори і села Чернігівщини, де в літні місяці перебував його Сибірський гренадерський полк, про український степ, пісні, побут («...розповіді батька про його службу на Чернігівщині, де протягом кількох років був розквартирований його полк, з часом трансформувалися в її свідомості як роки дитинства і юності О. О. Вілінського» [8, 8], – пише онук письменниці Б. Лобач-Жученко). Під час приїздів батька маленька Маша забувала і бабусю, і маму. Однак їй судилося дуже рано пережити травму від несподіваної смерті батька (Олександр Олексійович серйозно захворів, у березні 1840 р. подав у відставку, а влітку того ж таки року помер у віці 39 років (див.: [8, 19]) і нового шлюбу матері. Вітчим («руїтник, бешкетник, п'яниця, картяр», «особливо страшний і несамовитий в п'яному вигляді» [7, 299]) вів розгульне життя і розорив родину (в 1850 р. в листі до О. Марковича Марія так опише свої враження після багаторічної відсутності в домі матері в Єльці: «Как нечисто все, как нехорошо, грустно, грустно было. ...Бедность ужасная... Везде грязь, пыль, все переломано, разбросано, ты не можешь представить, как неприятно это поразило меня. ...Грустно, что дети (йдеться про молодшого брата Марії Дмитра Вілінського, зведену сестру по матері Віру Дмитрієву і дітей другого чоловіка матері Дмитрієва – Аврелію і Воїна. – І. К.) так приучены к беспорядку, что не обращают на него никакого внимания» [9, 22]). Отже, родина розпалася: мати віддала Марію і Валеріана під опіку родичів, при собі залишила тільки дворічного Дмитра. Марія ж більше ніколи з матір'ю не жила. До речі, варто сказати про старшого брата Марії Валеріана Вілінського, стосунки з яким у дорослому житті, очевидно, не скалилися: в листі до О. Марковича 1866 р. вона пише, що «Валерко википає гнівом», сердиться «більш року», «все б засипав мені сіль у вічі, якби мога», «писав мамі, що Богдана від мене треба відібрати, що він чув про мене таке, що його ушеньки пов'яли...» [9, 168].

«...ничто не сбивало меня с принятой дороги...»

Отож, у дванадцять років Марію віддали до приватного пансіону мадам Мортеллі в Харкові. Кожна доба тут була розписана з точністю до хвилини, за провини вихованок карали голодом і страхом. Волелюбна і принципова Марія Вілінська не витримала і втекла... за три місяці до закінчення пансіону (згодом, у 1866 р., в одному з листів до О. Марковича вона напише: «Я була ще з реп'яшок, а вже мене ніхто переконати не посилив, а вже тепер, коли, може, більш шляху пройдено, ніж проходити!» [9, 166]). Після пансіону вона чудово вміла грати на клавесинах, добре говорила французькою і вміла танцювати модні танці. «Перебування в пансіоні, – пише В. Петров, – ще більше розвинуло в ній внутрішню зосередженість. Вона остаточно замкнулася в собі» [7, 302].

Вимушене сирітство спонукає Марію Вілінську до мандрів по родичах – вона їде жити до тітки Катерини Мордовіної в місто Орел. Тут її чекала, словами В. Агеєвої, «непевна, принизлива роль чи то вихованки, чи гувернантки у багатому, респектабельному домі тітки, де для дівчини не знайшлося навіть окремої кімнати» [10, 104] – лише куток і ліжко за перегородкою.

На думку Н. Зборовської, саме тому у своїх любовних історіях Марко Вовчок передусім шукатиме символічного замітника батька. Про наявність у її психології дуже сильного батьківського комплексу свідчить її потяг до старших чоловіків. Опанас Маркович (старший на 11 років), Іван Тургенєв (на 15 років), П'єр-Жуль Етцель (старший на 19 років) – три визначні «батьківські» постаті в її любовних історіях введуть її у три різні літератури: українську, російську і французьку (про це див.: [6, 101]). До речі, закоханий П. Куліш був старший за Марію на 14 років, Костянтин Кавелін – на 15 років (в одному з листів до Марії він писав: «А какой я старик, – боже ты мой! Только и живу головою, куда ушло все из всего организма, что было лучше и поживее. ...только голова и осталась живая, сочувствующая, бунтующая, протестующая, страстная! Все остальное состарилось» (1862 р.) [3, 151]), Іван Лашнюков – на 10 років («Как видите, я начинаю период старчества, начинаю упадать духом и сердцем» (1862 р.) [3, 164]). А ось із цього приводу фрагменти листів І. Тургенєва («...Вы молоды. Самая Ваша тоска, Ваша задумчивость, Ваша скука – молоды. Мы, например, с Вами во многом сходимся: одна только беда: Вы молоды – а я стар. Вы еще вносите новые суммы – а я уж подвожу итоги. Я не жалею на это: всему свой черед...» [3, 56]) і П.-Ж. Етцеля («Вона ще у розквіті сил, вона майже юна, а тобі сто років. Її молоде серце не розуміє, що ти думав про неї більше, ніж про себе. Воно не розуміє, що ти не можеш себе переконувати, ніби ти супроводжуватимеш її до останніх днів її життя, бо за законами природи ти залишиш цей світ набагато раніше від неї» [3, 303]).

«Пишите, пишите, да побольше...»

Листи Марії Вілінської до закоханих у неї чоловіків майже завжди короткі (на що всі вони скаржилися, пишучи їй довгелезні листи-освідчення), її листи найчастіше ділового характеру (про гроші, про видання книжок, про справи і дуже мало про її власні почуття до них – майже для всіх них вона однаково – «Всегда преданная Вам М. Маркович»). Ось на підтвердження фрагменти деяких листів від О. Марковича (1850 р.): «...прочитавши последнее твое письмо..., куда как хотелось подосадовать на тебя за его короткость, т.е. краткость...», «Мне всегда жаль, что мало так пишешь и как будто не вчитываешься в мои письма. Неужели мало времени мне остается твоего...», «После твоего двухстрочного ответа на мое последнее письмо из Орла, я сомневаюсь, что ты читаешь все письма...», фрази-здогади: «но кто тебя знает», «не знаю, ты не пишешь» [3, 31–35]; «Я ропщу на тебя, что ты о том, о другом не пишешь в ответ на мои письма...» [3, 40]; від І. Тургенєва (1859 р.): «Милейшая Марья Александровна. – Вы милейшая – но позвольте Вас побранить: во 1-х) Вы не ставите *числа* в Ваших письмах, во 2-х) Вы не отвечаете на вопросы – и в 3-х) извиняетесь, что часто пишете, когда, напротив, я бы желал, чтобы Вы писали больше и чаще» [3, 60]; «...как это можно в такую даль писать такую коротенькую записку – точно мы живем в одном городе, видимся каждый день?» [3, 67]; «Ей же ей, говоря библейским языком, нельзя писать такие письма, как Вы пишете, любезнейшая Марья Александровна! Без обозначения числа, года, месяца – и всего-то каких-нибудь пять, шесть строчек, точно свободной минуты нет у Вас!» (1860 р.) [3, 88]; «Любезнейшая Марья Александровна, письмо (т. е. телеграфическая депеша) Ваше, по обыкновению, очень темно» [3, 94]; «Телеграммы и Вы – Вы и телеграммы, любезнейшая Марья Александровна, неразлучны, как переклитки» [3, 112]; «Господи боже мой – или боже мій милій! как говорят г-да хохлы – что Вы за неисправимая женщина – любезная Марья Александровна! Можно ли из Италии в Россию писать записку в 5 строк, из которых, вдобавок, ничего не узнаешь путного» (1861 р.) [3, 124]; від М. Макарова (1860 р.): «Вас трудно уговорить писать письма...» [3, 91]; від І. Дорошенка (1862 р.): «Пишите, пишите, да побольше; меня удивляет краткость Ваших писем» [3, 152]; від Ж. Етцеля (1868 р.): «...тут мене знайшов Ваш лист без адреси й дати. Чи знаєте Ви, хто то є Велика Нерозумниця? Це Ви, ось хто! Ніколи ніяких точних відомостей. ...Ви легковажна, але доводиться любити Вас такою, яка Ви є, бо Вас ніщо не змінить» [3, 270], «Нумеруйте, прошу Вас, аркушки своїх листів. Я накидаюся на них, як голодуючий, ...а тоді аркуші перемішуються, і я у відчаї» [3, 318], «В одному і тому ж конверті одержав два Ваші куцюсінських листи на до біса маленьких листочках паперу...» [3, 363].

Згодом, у 1906 р., бажаючи опублікувати листи О. Герцена до своєї матері, Богдан Маркович писав таке: «Як російська людина Герцен не

позначав року, а мама, – яка звичайно не позначає ні року, ні місяця, ні дня, – не зберегла конвертів і не надписувала сама – хоча б року» (цит. за: [8, 243]). Згодом сама Марія буде дорікати синам за той самий стиль листів, який був у неї, за короткість, неуважність у відповідях на її кореспонденцію (з листа до Б. Марковича: «Ты выработал себе для писем особый стиль, так сказать, телеграфный, которым удобно только извещать о смерти, поздравлять с именинами и вообще уведомлять о деловых событиях» [5, 240], «Не приобретай российскую привычку (прегадостную) запаздывать ответом» [5, 407], «Боже, как ты не внимателен к моим просьбам: даже не отвечаешь» [5, 409], із листа до Б. Лобача-Жученка: «Боря мой милый, что это мне не отвечаешь на мои вопросы? Или ты не все мои письма получаешь, или читаешь их вскользь, или ты уже совсем стал легкомыслен» [5, 259], до Б. Марковича і Б. Лобача-Жученка: «Нельзя ли писать числа на письмах и отвечать вовремя, а ответивши, не носить письмо в кармане, а нести на почту?» [5, 274]).

«Ах Афанасий!»

На одній із вечірок у домі тітки Катерини Мордовіної, коли Маші було лише 15 років, вона знайомиться зі своїм майбутнім першим чоловіком, українським ученим Опанасом Марковичем, який в Орлі перебував на засланні за участь у Кирило-Мефодіївському братстві. На початку 1851 р. вони одружилися.

Листи Опанаса Марковича засвідчують благоговійне схиляння, навіть обожнення, «ідолопоклонство», як згодом напише П. Куліш, перед Марією: «Но ты будешь мне всегда что слезинка, омывающая соринки с глаз и горечь с сердца» [3, 23], «Милая, милая, любочка, ясочка, сердце», «моя ясочка – Манюпулечка» [3, 24], «Милая! ...теперь я не могу видеть и слышать ... и подержать твою головку на дружеской руке и любо глянуть в глаза, прояснить потускнелый взгляд и... Маня, Маня! Далеко ты, нет, близко: вот у меня на руке, в сердце, в молитве. С такими ли чувствами, как наши теперь, жалеть, что не видимся ...Ясочко моя! Бог з тобою! ...Твой Афанасий» [3, 26–27], або: «Могу ли грустить, обладая таким сокровищем, как Маня, как ее глубокая, обворожительная любовь, благородное сердце, добрый и здоровый ум, душу, преданную высшей воле... Слава богу, ангелятко мое, я во всей жизни своей после тебя не помню минуты целой мысленного разрыва с тобой, которая бы легла на мою совесть упреком. Благодарю тебя!» [3, 32], або: «Марусенька моя, щирая голубко... все, все, вся жизнь моя... обвивает твой образ около моей души, так что она не повернется, не вздохнет, не глянет без тебя. И все-таки мне кажется, я тебя мало люблю и что ты стоишь большей любви. Кажется, благодарности тебе больше всего в моем сердце» [3, 38 – 39].

І водночас у його листах («моральних повчаннях», як каже Н. Зборовська) присутній надто сильний виховний момент (наприклад,

«Как то я обрадовался, что тебе предстоит путешествие, богомолье, новые впечатления, не бальные в 5-саженной зале, а туристские, паломнические» [3, 24–25], «Прочла ли ты письма о богослужении, я думаю, они пригодны, кто собирается на богомолье. Напиши мне о них» [3, 26], «Вот мой сердечный завет, который запечатлей в своей памяти: в малом ли, в большом ли обществе маешься ты, помни, если не можешь забывать о себе в пучине мыслей и наблюдений, ...если не дано тебе этой жизни собой одним без себя, и если... тебе это не дается, ...то приучи себя к такому чувству, что окружающие тебя не чужие люди, ...а свои родные, домашние, которые поругают только за неприятность, ...а хвалить вовсе не станут...» [3, 33], «не ленись показать к этому внимание на деле и мне в письмах» [3, 33], «Как рад, что ты собираешься делать что-нибудь полезное» [3, 35], «Читаю во втором письме, что тебе не хотелось танцевать, очень естественно. Но дальше ничего не понимаю, как через одну неделю захотелось уже танцевать, да еще и с желанием слышать похвалы кругом себя. Я понимаю минуты упоения музыкой... Но глубоко не понимаю упоения танцами до забвения о друге, которого с нами нет. ... Не думай, что я хочу упрекать тебя, что пустилась танцевать в обществе родных своих. ...да не страшно ли попасть из хороших учителей в ученики плохие? Как подумаю о том, что голубочка моя сама написала о своем *преступлении*, то так тихо в душе станет: какое сокровище сердце твое, Маня» [3, 38–39] і т. д.).

Її ж листи – спокійно-стримані (як напише сама Марія, «мною керує не серце, а розум» [9, 21]), хоча і в них є люб'язні звертання («друг мой, милый Афанасий!», «мій милий Афанасій!», «друзе мій Афанасій», «мій друже», проте такі ж звертання читаємо в листах і до інших адресатів: «Милый Иван Сергеевич» (до І. Тургенєва), «Милый мой Миша!» (до Михайла Лобача)) і прощання («Прощай, моє серце, бувай же здоров, не журися. Твоя М. Маркович», «Прощай, мій друже!», «Пиши, мій милий друже!» тощо).

В її ранніх листах до О. Марковича – роздуми про себе, свій характер, опис того, що і хто її оточує в місці перебування («...милый Афанасий. Отчего это у меня такой странный характер, все, мне кажется, я испытала, о чем бы я ни слыхала и ни видала, и все кажется мне не так страшным, как другим, все как будто бы обыкновенно. Равнодушие ли это, упование ли, что все изменится к лучшему, или я уверена, что могу все перенести. Я иногда воображаю все возможные несчастья, и нет ни одного, которого бы я не могла перенести; мне кажется, я бы перенесла все со спокойствием, и сказать ли? – с радостью, как искупление всех ошибок невозвратимого прошедшего, даже будущего» [9, 20]), згодом додадуться розповіді про сина Богдана і письменницький успіх, про справи з виданням книжок, про роботу і обов'язково про гроші.

Грошова тема особливо наголошується в кожному листі 60-х років, коли Марія з сином живе за кордоном і має неприховані позашлюбні взаємини: «Пиши мені, прошу тебе, пиши про гроші – дуже-дуже треба» [9, 108], тричі в одному листі: «...прошу тебе дуже – хутче гроші. Мені так грошей треба, що й сказати не можу. Зараз, зараз-таки і присилай. Присилай хутко», «Прошу ж тебе дуже, як цей лист одержиш, *зараз* висилай гроші... Подумай, що як мені тут треба. ...Мені, знов говорю тобі, мені гроші треба конче», «Прошу ж тебе, гроші присилай хутко і одпиши мені зараз, коли я їх получу. Прошу тебе, прошу» [9, 109–110], «Прошу тебе хутко, хутко, хутко гроші» [9, 135], «Спасибі тобі, що пишеш – висилаєш гроші. Дуже їх треба тут» [9, 142].

А між тим у листі С. Єшевського 1861 р. читаємо: «Вона (Марія Маркович. – І. К.) тепер, здається, зовсім щаслива і вперше в житті, здається, почала жити ощадливо. Пора нарешті взятися за розум. За півтора року витрачається 40000 франків невідомо на що, і не знати, що кому винна, – це трохи соромно. Не знаю, чи довго це триватиме. В Росію вона тепер і не думає повертатися. Опанас Васильович дістав місце в Петербурзі» (цит. за: [8, 65–66]).

У 1866-ому (за рік до смерті О. Марковича (!) Марія ніби «вичитує» його в листі знову ж таки за гроші і, як видається, спекулює на батьківських почуттях: «Щодо грошей, то я дуже жалкую, що написала тобі за хлопчика. Повинна я була знати, що коли ти сам не присилаєш, то не треба казати: *«пришли»*, треба знати, що або несила, або не велика воля. Хоч воно те, хоч друге, докучати не годиться. ...З сього часу я вже ніколи й нічого за се не казатиму. Коли я казала, то для хлопця, а трохи і для тебе самого, щоб він знав, що ти маєш об йому піклування та щоб за сеє і сам тебе не забував і мав би до тебе прихильність» [9, 165]. Однак уже в наступному листі грошова тема виникає знову і знову звучить як «гроші для Богдана»: «Я дуже прошу тебе, щоб ти мені завістив завчасу – одібравши цей лист – коли ти не можеш більш нічого Богдасеві дати. Мені се треба знать, – розкину я хоч розумом та постараюся для його» [9, 168].

Згодом із її листів до О. Марковича зникнуть звертання, залишаться скупі побажання вкінці: «Бувай собі здоров», «Бувай здоров. Обнімаємо тебе. М. М.» і ніколи вже не буде слів любові, відданості навіки, як це є в її листах до інших респондентів (наприклад, до І. Тургенєва 1861, 1862 років (час співжиття з О. Пассеком)): «Отчего это Вам и не верить, что я Вам предана, когда это правда. Я Вам предана всегда и верно. Вы для меня лучше многих, многих, многих людей, но, видно, я не за то люблю Вас, потому что бывало время, когда Вы казались хуже, и я тогда Вас все так же любила. А Вы, пожалуйста, будьте лучше» [9, 124], «Вы кот Мурлыка – не мурлыкайте тем людям, что Вас любят. Преданная Вам М. Маркович» [9, 129], «Всегда Вам предана верно и люблю всегда» [9, 139], або до

Д. Писарева: «Обнимаю тебя. До свидания. Преданная тебе М. М.» [9, 203], не кажучи вже про переповнені ласкавими словами листи до Михайла Лобача-Жученка («До свиданья, дорогой мой друг. Обнимаю и целую тебя. Не скучай и береги себя. Верная Маруся» [9, 249], «Доброго тебе утра, мое сокровище» [9, 253], «До свидания, милый мой, дорогой друг. Обнимаю тебя и целую. Смотри же, береги себя. Не читай по ночам. Очень тебя люблю. Маруся» [5, 22], «Милый, драгоценный мой Жучок...», «До свиданья, дорогой мой Жучок. ...До свиданья, дорогой, милый, хороший мой друг. Очень по тебе скучаю и страх как желала бы тебя видеть... Будь паинька, паинька, паинька» [5, 31], «Милочка моя», «Милая моя паинька», «Целую свое сокровище, глазки и губки, и шейку, и ручки...» [5, 108], «Прощай мое золото милое, дорогое», «... я тебе предана навеки, всегда и везде тебе верная твоя Маруся» [5, 167] тощо).

В листах до першого чоловіка витриманий сентиментально-народницький стиль, певно, з метою вплинути на його добре серце, розжалобити, наприклад, у листах, де Опанас кличе її додому, вона пише, що не не хоче, а не може їхати, що нездужає, що багато роботи, що нема грошей тощо: «Що то усі за люди в бога не вважливі, світе мій! Світе божий! Та годі. Втішатимуся тим вже, що нема того лиха, щоб у його мати божу, як то говориться, крапельночки меду не впустила, хоч з мізинної пучечки...» [9, 159].

Отже, упродовж 50-х років Марковичі живуть у Чернігові, Києві, Качанівці, Немирові. Опанас Маркович не переймався посадами і грошима, його покликанням було збирання народних пісень і звичаїв. Разом з Опанасом ходила і Марія по базарах і селах, слухала кобзарів і лірників, вивчала народний побут, обряди й повір'я, записувала пісні, казки, прислів'я і загадки. «Вісім років наполегливого вивчення української мови, історії і фольклору разом із материнством (сина названо в честь Богдана Хмельницького) завершуються виданням 24-річною дружиною Марковича «Народних оповідань», визнанням її першою жінкою-письменницею в українській літературі» [6, 101]. Нікому не відома за межами Немирова дружина вчителя географії провінційної гімназії вмить стає першорядною письменницею.

У 1857 р. в Петербурзі П. Куліш редагує і видає «Народні оповідання» і придумує для Марії псевдонім «Марко Вовчок». Того ж таки року Марко Вовчок із чотирирічним сином Богданом уже гостювала в Кулішів у Мотронівці, а в січні 1859-го Марко Вовчок із чоловіком та сином переїздить до Петербурга і стає окрасою столичних літературних салонів. Серед її наставників і залицальників: Тарас Шевченко («Спасибі тобі, моя доню любая, моя єдина, що ти мене хоч у Дрездені згадала» [3, 54], – напише він їй у 1859 р.), Іван Тургенєв («...я Вас искренно полюбил; не так, как Кулиш, но не менее сильно, хотя в совсем другом роде» [3, 53]),

Микола Макаров («...мне без Вас скучно. Все это время я или видел Вас, или писал Вам, или знал, что скоро увижу Вас. Теперь же ничего о Вас не знаю и ни на что не могу надеяться» (1859 р.) [3, 70]). Однак першим і єдиним хотів бути Пантелеймон Куліш («Тепер Марко Вовчок коло мене... Він мені сизим голубом гуде і соловейком співає. Він мене з великої туги визволяє. Він мене на світі задержує...» [11, 121]).

У стосунках з авторитарним і деспотичним П. Кулішем Марко Вовчок зберігала дистанцію. Він же божеволів від кохання («...Зная великость любви моей, – писав П. Куліш, – Вы не смогли преодолеть известного Вам *слабого* (это очевидно) чувства. ...Меня ужаснула перспектива безотрадных моих желаний, надежд etc.; я решился отступить, пока еще не сошел с ума. ...оставьте же мне хоть братскую расположенность... Расстанемся как друзья, если не могли сойтись как любовники. ...Мы, чуждые наслаждений физических, знали *сладострастие высоких мыслей*. ...Преданность во мне ...не уменьшится и тогда, когда бы я увидел Вас в объятиях другого (если страстная любовь овладела наконец и Вами). ... Вы совершили со мною чудо: ко мне еще раз возвратилась было юность моя, я опять воспламенился чистою, глубокою, полною самозабвения любовью; я снова познал муку горячих слез; я еще раз побывал на небе и в аду... До скорого свидания, бесценная сестра! Да? До скорого? Всею душою П. К.» (цит. за: [12, 136 – 137]). У коханні, словами В. Петрова, П. Куліш «змагався, сподіваючись перемогти. Та Марко Вовчок і в коханні була тією самою, що і в житті: ніщо її не зрушало й не дивувало, – вона лишалася спокійною до байдужности. Вона здавалась холодною, і її спокійна мовчазна рівність дратувала Куліша до безглуздя, до несамовитости. ...Кохання оберталось у біль, у крик, страждання, безсоння, хору стурбованість» [11, 342, 344].

У 1859 р. П. Кулішеві таки й справді довелося «побачити» Марка Вовчка в обіймах іншого. Попередньо домовившись із нею про зустріч, Пантелеймон Куліш їде до Берліна. Напружено чекає, небезпідставно ревнує її до І. Тургенєва і навіть думає про самогубство («Она сперва увлеклась мною, как чем-то выше других людей, а когда встретила человека, который показался ей еще выше, она охладела ко мне, но, охладев, продолжала держать меня, Бог знает почему и для чего, очень близко подле себя. Она никогда не давала мне разувериться в ее любви... Ее легкомыслие и изменчивость погубили меня. Жизнь мне опротивела. Я холодно решаюсь прекратить ее» (цит. за: [12, 138])).

До Берліна, де її чекав П. Куліш, Марко Вовчок приїздить із сином Богданом і в супроводі ...Івана Тургенєва. «Я ему не завидую; я почти радуюсь их сближению, – написал П. Куліш. – Может быть, в этом сближении – мое спасение от величайших бедствий, которые постигли бы меня при ее вечно загадочном душевном состоянии. ...Дождусь их в

Берлине... Уезжать, не выдавшись с нею, не для чего: между нами осталось бы что-то враждебное. У меня же ее белье, у ней мои деньги. Мы встретимся и расстанемся друзьями. ...Она привыкла обманывать и едва ли вдруг бросит привычку многих лет. Фальшивое положение ее к мужу изуродовало ее характер. Я бы желал, чтобы она жила открыто с Т. ...Стыдно будет Т-ву, если он допустит ее до двусмысленной роли!» (цит. за: [12, 140 – 141]). Віктор Петров дуже влучно сформулював проблему цих взаємин: «Куліш бажав, щоб вона належала тільки йому, а Марія Олександрівна воліла належати тільки собі» [11, 346].

Ображений П. Куліш повертається до Росії і разом із дружиною їде в подорож по Волзі. Певно, що І. Тургенєв зітхнув із полегшенням («Приятно также знать, – пише він у листі від 19 травня 1859 р., – что Берлинец (так він називає П. Куліша. – І. К.) исчез с горизонта, – а от толков петербургских друзей не убережешься. На то друзья, чтобы толковать вкривь и вкось» [3, 53]; «Итак, Кулиш поехал с женою по Волге на Кавказ – вот-те раз! – Это не в рифму сказано – а от изумления. Впрочем – дело это он сделал хорошее – и дай бог ему всяких успехов» (лист від 9 червня 1859 р.) [3, 55]).

Згодом, у 1903 р., в листі до редакції «Русских ведомостей» Марко Вовчок так опише П. Куліша в період їхнього знайомства: «...в последние годы своей жизни П. А. Кулиш был человек ненормальный... Знакомство мое с П. А. Кулишом длилось не так долго, чтобы мы могли вместе съесть пуд соли, но оно пришлось на пору тяжелых нравственных потрясений и испытаний, когда он явился без маски, высказывался без утаек. Со многими членами своего кружка он находился в так называемых приятельских отношениях, но и друзей у него не было. Он подпускал к себе приятелей только на известное расстояние. Единственным близким и довольно преданным лицом был некто Каменецкий, которого он называл своим верным копьем. Уже в ту пору (в начале 1860 г.) он был изрядно помят жизнью, озлоблен, нервен и носил задатки будущего психоза, но энергии, любви к своему делу было еще много» [5, 396].

«Я всегда буду любить тебя...»

Отож, усі ці події відбувалися в травні 1859 р., а вже в жовтні цього ж таки року 26-річна Марко Вовчок зблизилася з молодшим від неї на три роки Олександром Пассеком. О. Пассек займався вивченням виправних систем тюремного ув'язнення (про це див.: [13]). Незважаючи на протести матері і те, що його викликали в Росію для проведення реформи в'язниць, О. Пассек залишився за кордоном із Марією («Я люблю тебя, мой друг, и много, верь мне. И всегда, и везде. Не будешь получать писем, не думай, что моя любовь изменяется. ... Я всегда буду любить тебя, мой дорогой и милый, и оттого не меньше, что замуж если за тебя не пойду. Мне замуж идти помешает Афанасий Васильевич, которому это будет хуже смерти, а

потом, мое сердце, будешь ли ты счастлив со мной как с женой? Говорят, все проходит, и как часто я сама видала, что все проходит» [9, 143], – писала вона).

Опанас Маркович, покинутий Марією, в 1860 р. сам повертається із Західної Європи. До речі, з листа І. Тургенєва до О. Герцена (вересень 1860 р.) дізнаємось про участь у цьому І. Тургенєва («Мне с ней было хлопот немало: надо было ее вывести на свет божий из омута фальшивых отношений, долгов и т.д. ...Я решился поместить Марью Александровну в пансион, ...отправитъ супруга в Петербург, где его ждет место, приготовленное Ковалевским, привести в известность все долги – и тем самым приостановить их – а отчаянного и скверно воспитанного – но умного мальчишку, сына Марьи Александровны, отдать здесь в institution – для вышколения» [3, 407]).

«О, русские деятели! Как вы истерзали меня»...

Мандруючи з І. Тургенєвим Європою Марко Вовчок ще деякий час зберігала з ним близькі стосунки. Під його впливом вона переходить у російську літературу, пише «Рассказы из русского народного быта».

До речі, про творчість. Із листа Марії до Г. Фальборка (1894 р.) дізнаємось, «что И. С. Тургенев, которому малороссийское наречие было совершенно незнакомо, никогда и не переводил украинских рассказов (ідеться про передмову і переклад «Народних оповідань» 1859 р. – І. К.), а дал свое имя по просьбе издателя, кажется Кожанчикова, желавшего таким путем обеспечить успех своего издания» [5, 279]. Отже, й не дивно, що І. Тургенєв, котрий насміхався над українськими романтиками (в 1861 р. в листі до Марії він пише: «Мне дали 4№ «Основ», из которых я мог заключить, что выше малороссийского племени нет ничего в мире – и что в особенности мы, великороссы, дрянъ и ничтожество. А мы, великороссы, поглаживаем себе бороду, посмеиваемся и думаем: пускай дети тешатся, пока еще молоды. Вырастут – поумнеют. А теперь они еще от собственных слов пьянеют. И журнал у них на такой славной бумаге – и Шевченко такой великий поэт... Тешьтесь милые дети» [3, 125]), української мови не вчив.

У 1861 р. Марко Вовчок знайомиться з Миколою Добролюбовим, який, закохавшись, пише про неї велику статтю і, як ще донедавна І. Тургенєв, турбується виданням її творів і бере на себе її фінансові справи. В одному з листів до сина Богдана Марковича 1887 р. вона так згадувала про своє знайомство з М. Добролюбовим: «Писем Добролюбова у меня очень немного... Эти немногие письма очень характерны, и жаль, если они затерялись. Знакомство с Добролюбовым было тоже недолгое, но воспоминаний оставило много, и я могла бы многое рассказать о нем, хотя видались мы всего какой-нибудь месяц или два. Он обращал меня, что называется, в свою веру и много говорил – говорил о всем и всех. Предупреждаю, что отзывы его о многих, которые

пользуются «симпатиями русской публики», были более чем непочтительны. Особенно горько и язвительно осмеивал он Тургенева. Много говорил о Некрасове, Чернышевском. Одним словом, открыл мне глаза на многое и многих» [5, 226 – 227].

За рік до смерті, у 1906 р., в короткому листі до сина Богдана вона напише про пропозицію від журналу «Былое» згадати російських діячів – «вспомнить, например, как Бакунин растратил чешские гроши... О, русские деятели! Как вы истерзали меня. А все надеешься, что вот явится человек» [5, 441]...

«Невыносимо мне без моего Саши»...

У лютому 1861 р. Марія вже була з Олександром Пассеком у Римі, про що свідчить лист до неї І. Тургенєва (від 17 лютого 1861 р.), де він пише, що отримав листа для неї від Опанаса Марковича (до речі, в наступному листі від 20 лютого 1861 р. знову читаємо: «Прилагаю при сем новое письмо от Вашего мужа» [3, 121]) і записку від матері Олександра Пассека, яка хотіла говорить із ним «про *важливу* справу» («Смутно предчувствую, о чем сия дама будет со мной беседовать», – каже І. Тургенєв [3, 121]). «Поклонитесь от меня Ешевскому и Вашему спутнику, Александру Вадимычу (Пассеку. – І. К.)», – закінчує свого листа російський письменник.

Отож, І. Тургенєв згодом був покинутий, як і Пантелеймон Куліш. У лютому 1861 р. він пише їй «свирепые» письма («Третьего дня Вам написал свирепое письмо, милая Марья Александровна... я пересолит с намереньем – а то бы ничего не вышло. Но основание моего письма справедливо (очевидно, цей лютий лист був написаний після розмови І. Тургенєва з матір'ю О. Пассека, яка всіяко хотіла припинити стосунки свого сина з Марією. – І. К.) – ...Вам нельзя продолжать идти по той же дорожке» [3, 121]). В листі від 22 травня 1861 р. він, докоряючи їй за короткі листи-записки, в'їдливо запитує «что делают спутники (мова йде про С. Єшевського і О. Пассека. – І. К.), есть ли у Вас еще спутники» і так само в'їдливо закінчує: «поклонитесь – если есть кому кланяться» [3, 124 – 126].

Усупереч волі своєї матері і занедбавши слабке здоров'я, по кількох роках співжиття з Марком Вовчком Олександр Пассек у вересні 1866 р. помирає від сухот (про це читаємо в спогадах Б. Лобача-Жученка: «Письменница рвалась в Россию, але повернення відкладалося через хворобу її невічаного чоловіка О. В. Пассека, який повільно згасав од сухот. ...О. В. Пассек помер у неї на руках у вересні 1866 року в Німці...» [8, 99]). Як свідчать листи, Марія тяжко переживала смерть О. Пассека і довго не могла оговтатися від цієї втрати. В листах до Володимира Пассека (брата О. Пассека), який, за її словами, «один остался нам близок и один не мешал» [9, 172], вона писала: «Мне очень тяжело, тяжелее, чем когда-нибудь. ...Самой себе ад какой-то устраиваю» [9, 170], «...мне

душно. Все душнее с каждым днем, с каждым часом. Я не знаю, как жить буду» [9, 171], «Вообще как-то душа полынном заросла» [9, 176], «Невыносимо мне без моего Саши. Все осталось в мире по-прежнему, ...но все потеряло для меня радость свою. Может еще много я перечувствую, но уже от радости прежней не вострепнется сердце. Отчего я не могу еще хоть раз обнять его и перенести хоть, как в последнее время с постели на диван. Я ведь еще чувствую живого, тяжесть его тела, его дыхание, – чувствую так живо, что сердце у меня как тогда бьется, как бы лучше его перенести, как бы не уронить. Чужая рука ни одного разу не коснулась его, и до конца он все желал видеть меня. А я как подумаю, что уже его не увижу, не услышу, не могу ни спросить его, ни сказать ему...» [9, 182 – 183].

Листувалася Марія і з матір'ю Олександра, Тетяною Петрівною Пассек (ось кілька фрагментів із її листів: «Вы пишете, что около него есть место и для меня. Более дорогого подарка для меня нет на свете. Сколько раз мне было горько подумать, что мне близко земли не достанется. Я знаю, он всегда хотел быть около и близко. Помнится, он огорчился, когда кто-то в разговоре, желая мне польстить, сказал, что мне следует лежать там, где великий Шевченко» [9, 177]; «В моей жизни ничто не сбивало меня с принятой дороги и, хотя часом бывало трудно, я все-таки шла по ней и в том, что зовут слабостью, ни я сама, ни другие, не упрекнул меня, но я ... уверена, что тогда только и счастье женщине, когда она так верит, как любит, что покоряется во всем любимому человеку» [9, 178 – 179]; «Я благословляю его, моего единого и верного друга, за каждое его слово, за каждый взгляд, за каждый совет и желание. Благословляю всю жизнь нашу, от первого мгновения, когда увидела его, до последнего, когда с ним простилась» [9, с. 180]).

У травні 1867 р. Тетяна Петрівна Пассек запрошує Марію погостювати до них на дачу, де «Саша три лета жил», побачити його кімнату, місця, де він любив гуляти («...не знаю, как Вам, а мне Вас видеть и горько и хорошо. Поживем вместе – попривыкнем, легче будет – авось. Я так думаю иногда, что и Вам ни с кем так отрадно быть не может, как с нами – пока Ваше горе не остыло» [3, 231]).

«Не рыдай так безумно над ним!»

Проте, як свідчить листування, в лютому 1867 р. в житті Марії з'явився інший чоловік. Повертаючись до Петербурга, Марко Вовчок на вокзалі зустрічає свого троюрідного брата, відомого критика Дмитра Писарева. 34-річна Марія Маркович поринає у нові стосунки. 21 лютого 1867 р. він пише до неї: «Мне очень хочется Вас видеть, так хочется, что даже плохо верится в Ваше возвращение. Тебе странным покажется, что я вдруг написал тебе Вы. ...Это Вы заменяет множество ласкательных эпитетов, на которые я вообще не мастер» [3, 224].

Листи Д. Писарева свідчать про нестерпність для нього розлуки з Марією, невимовний сум, напружене чекання, турботу про кохану («...мне не грустно, но вокруг меня все как будто полиняло. Вся краска, вся позолота жизни, весь смысл и весь смех – все это слезло и уехало в Москву», «А ты, милая, милая, милая, не забудь принять пилюли. И береги себя, и не утомляйся, и не простуживайся, и ешь много мяса, и пей белое вино. А я буду такой тихий и такой умный, что ты будешь мною вполне довольна. Твой Д. Писарев» [3, 250], «Все моє життя і вся моя душа відкриті й чисті перед тобою. ...пиши мені часто і намагайся любити мене хоч трошки» [3, 256], «Милая, хорошая моя Маша! Написавши это восклицание, я задумался с пером в руках. Не знаю, что я тебе хотел сказать, не умею ясно выразить, о чем я думал. Но основной мотив был все тот же: люби ты меня, а уж я тебя так люблю и еще так буду любить, что тебе, конечно, не будет холодно и тоскливо жить на свете» [3, 261], «Але якби ти знала, який я сумний і який я глибоко самотній. Мені здається, що ти ніколи не повернешся» [3, 264]).

У листі від 9 грудня 1867 р. Д. Писарєв емоційно виповідає своє «тяжке враження» від Маріїного листа, де вона, очевидно, дорікає за прийом у її вітальні В. Слепцова. Цей лист цікавий з позиції оприявлення в її характері таких рис, як люб'язність і жорстокість (Н. Зборовська пише про її любовну поведінку, тобто стосунки із закоханими в неї чоловіками, як імітацію, що формується на основі садомазохістської ерогенності (див.: [6, 109, 115]). «Отже, це хорообрість – поговорити годину із Слепцовим у твоїй вітальні? Отже, це щось, що потребує прощення і що може бути прощено тільки в ім'я роботи? – збентежено запитує Д. Писарєв. – ...Невже ж завжди тільки в ім'я роботи ти будеш прощати мені? ...Справді, я ніколи не думав, що через якийсь візит Слепцова... я буду змушений діставати прощення... І це в той момент, коли я сам-один, коли ти знаєш, що я повинен страждати від твоєї відсутності, ...що я не знаю, де дітися, що я понад усе потребую любові і ніжності, що... я більше не знаю що, але справді, ти буваєш іноді дуже жорстока. Я весь цілком віддався тобі, я не можу й не хочу повернути себе, я не існую і не хочу існувати поза тобою, і в той же час я завжди бачу, що над моєю головою існує небезпека розриву наших взаємин. І ця небезпека виринає тоді, коли я менш за все на неї чекаю. Якби ти знала, як мені сумно» [3, 265 – 266].

Під впливом Д. Писарева Марко Вовчок перекладає російською «Походження людини» Ч. Дарвіна і «Життя тварин» А.-Е. Брема. Однак стосунки ці закінчилися дуже трагічно. Поїхавши з нею на інтимний відпочинок, Дмитро Писарєв потонув, купаючись у Ризькій затоці, в липні 1868 р. В. Жуковський напише їй з цього приводу: «Вы помните, что с той минуты, когда Вы решили провести лето вместе, он был совершенно

счастлив» [3, 285], а М. Некрасов припше вірш «Не рыдай так безумно над ним! / Хорошо умереть молодым...» [3, 282].

«...скільки порожнечі навколо Вас...»

У 1867-ому році сталася ще одна смерть: не дочекавшись дружини і сина, в Чернігові помер Опанас Маркович. Пантелеймон Куліш описав це так: «В Парижі гостюють міняючись люде грошовиті. Вовчок позичає в них, приятелюючи, гроші, в кого тисячу рублів, у кого сотню, а в иншого й десяток; а тим часом синок її росте гаменом (розтелепою). Бідний Опанас ідолопоклонствує перед жінкою й заочі, посилає в Париж гроші, жде її не діждеться, вбираючи свою оселю квітками й вінками, а вона – от-от прибуду! – та й водить його місяць за місяцем, рік за роком без кінця, аж поки й сконав горопаха, нудячи світом, сконав таким злиденником, що ні за що було й поховати: поховали його громадяне по-староруськи братським коштом» (цит. за: [12, 147]).

9 вересня 1867 р. тітка К. Мордовіна пише Марії про хворобу О. Марковича: «Милая Маша! Посылаю письмо, полученное от Дорошенко – из него ты узнаешь о безнадежной болезни Афанасия и об его желании взглянуть в последний раз на Богдана. ...По получении моего письма ты, конечно, тотчас же займешься своим отъездом... Кажется, нельзя и представить себе, чтобы было иначе. Верно, ты сама чувствуешь, Маша, что тебе *необходимо* видеть Афанасия в последние минуты его жизни – и он умрет спокойнее, и тебе спокойнее будет доживать век свой, если Вы проститесь дружелюбно на вечную-вечную разлуку! ...как было бы страшно *опоздать*! Да это страшнее, нежели опоздать для себя!» [3, 242 – 244]. Певно, що Марія таки запізнилася, в листі до Ф. Лазаревського вона писала: «Афанасий Васильевич умер в ночь с 31 августа на 1 сентября, и Богдан не мог бы успеть приехать, если бы даже выехал тотчас после получения письма от Дорошенко» [9, 200].

«У мене великі неприємності й прикrostі, – пише Марія в листі до П'єра-Жуля Етцеля, французького письменника, друга і видавця творів Жуля Верна, з яким її познайомив І. Тургенєв. – Надто довго Вам розповідати всі подробиці, до того ж слухати цю оповідь не зовсім приємно, і я не люблю плакатися. Але для мене велике полегшення сказати Вам, що я відчуваю, що мене мучить чи звеселяє. Це трохи нагадує молитву, ту добру молитву, яка нічого не просить, задовольняючись сама собою, яка втішає і заспокоює, нічого не змінюючи в житті» [9, 195]. У листі-відповіді Ж. Етцель напише їй співчутливо: «Мое любе велике дитя! Спогад про Вас, наче промінь, пронизує мені серце серед моїх щоденних турбот. ...Чи вірите Ви справді у своє повернення до Франції – скільки порожнечі навколо Вас, викликані смертями, про які Ви говорили. Як змінилося Ваше життя! Розкажіть мені про тих, хто зміг оселитися у Вашому серці по всіх тих

утратах. Мені нестерпно, що Ви там страждаєте, а я сиджу тут і не можу Вам хоч трохи допомогти» [3, 246 – 247].

«...серце моє цілком належить Вам»...

Отже, П'єр-Жуль Етцель – третя «батьківська» постать (йдучи за Н. Зборовською) в любовних історіях Марка Вовчка («Я щасливий, що Ви маєте п'ятьох братів у Петербурзі і ще одного – в Парижі, – пише Ж. Етцель. – Отже, разом це буде шестеро братів, на яких Ви можете покластися, моє любе, любе дитя» [3, 235]). З 1866 р. майже на сорок років Марко Вовчок стала постійним співробітником його журналу і отримала виключне право на переклад Жуля Верна в Росії («О, якби я був багатим, а Ви – французькою письменницею, такою, якою Ви є в Росії. З якою радістю я видавав би Ваші твори, як би я від усього серця допомагав Вашому успіхові» [3, 281], – писав до Марії Ж. Етцель). «Моє дороге велике дитя», «люба велика нерозумнице», «моя любя велика любонько», «любий друже» – звертається він до неї в листах. Він адаптує до місцевого читача її повість «Маруся», яка за декілька років буде перевидана у Франції понад 20 разів.

У листах Ж. Етцеля – романтична закоханість, пристрасть («Ах, любий, любий друже. Мене відмолодила ніжна пристрасть до Вас. Певно, хто любить, ніколи не старіє. Надія на те, що ми з вами побачимось, спогади, які для вірних сердець замінюють справжнє життя, – ось що дає мені сьогодні ... можливість оновлення, наче відродження. Хіба Ви не згодні, що це добре – справляти на відстані такий вплив на старе серце, цілком віддане Вам. Хіба не добре відчувати, що Вас ніжно кохають? Я вірю у вашу прихильність, вірю більше, ніж ви самі...» [3, 355]), бажання завжди вислухати і допомогти («Так знайте ж, що коли ніжно любиш людину, то повинен бути певним, що вона не має клопоту з грошима. ...перед усіма випробуваннями життєвими – Ви людина нездоланна, Ви – мільйонер. ...І скільки б Ви не витрачали скарбів на скорботу, Вам ще залишиться серце, повне по вінця, ніби скриня, для майбутніх скорбот. Але що може зробити душа, коли нема ні гроша?» [3, 322 – 323]), спогади про прекрасні миті спілкування з Марією, мрії про нові зустрічі («...хоч Ви й є справжнє чудовисько, я щасливий від думки, що знову Вас побачу, так, саме щасливий» [3, 343]) і водночас реалістичний аналіз слів, вчинків і почуттів Марії («Ваше мовчання нагадує небуття. І коли я пишу, все більш і більш дивуючись Вашій німоті, я починаю питати себе: навіщо ти пишеш людині, яка не існує і не хоче існувати?» [3, 302]; «Завжди є щось туманне, недоговорене у Ваших словах, коли йдеться про факти, про реальні речі. У Вашій голові чітко окреслюється лише уявний світ» [3, 330], «Я наче стою перед мармуровою статуєю, не знаючи, заговорить вона коли-небудь чи ні більш-менш ясно» [3, 343]), Ж. Етцель пише про різність їхніх бажань («Воно (її молоде серце. – І. К.) не розуміє, що ти не зміг просити її

пожертвувати тобі все своє життя. Для нього любов – це пристрасть, для тебе – самозречення. ...Ти хотів би, щоб вона була вільна навіть у коханні, нічим йому не жертвуючи, а вона мріяла бути рабинею» [3, 303]. До речі, про таке відчуття/сприймання любові як покори пише й сама Марія: «...я всегда думала и теперь уверенна, что тогда только и счастье женщине, когда она так верит, как любит, что покоряется во всем любимому человеку» [9, 178 – 179]), він закоханий, але водночас відчуває, «що Марія Вілінська роздвоює його психіку» [6, 105] («Я відчуваю, що серце моє цілком належить Вам. Я чекаю години, яка нас з'єднає, але я прагну будь-що відокремитися від Вас морально» [3, 305]), підозрює, що в той час, коли він «о 6-й годині з половиною 30 вересня» мріє про неї, у її думках його зовсім не існує («Де Ваше серце? Або Ваші думки саме зараз, коли я Вам пишу? Чи мене зовсім немає в них? Чи, може, в ту секунду, коли я мрію про Вас..., Ви думаєте про мене не більше, ніж про місяць чи про торішній сніг?» [3, 355 – 356]).

«Если бы Вы знали, как я рвусь из Петербурга...»

У Петербурзі Марко Вовчок співпрацює в журналах «Отечественные записки» і «Русское слово», пише російською повісті «Живая душа» (1868), «Записки причетника» (1869 – 1870), «Теплое гнездышко» (1873), «В глуши» (1875), «Отдых в деревне» (1876 – 1899), багато перекладає з французької. У 1870 році Марія береться за укладання й редагування журналу «Переводы лучших иностранных писателей» і, залучаючи до перекладацької роботи інших письменниць, підписує переклади власним прізвищем. Викриття сталося після виходу перекладу казок Андерсена. Марка Вовчка звинуватили в плагіаті (про це див.: [8, 181 – 183; 14; 6, 114]). Її репутація перекладачки й письменниці зазнала краху. В листах до Ф. Лазаревського восени 1877 р. вона писала: «Если бы Вы знали, как я рвусь из Петербурга и до чего мне опротивела петербургская суета. Даже не работается здесь. Только и думаю теперь, как бы поскорее бежать подальше куда-нибудь в степь, где бы не встречать ничего похожего на здешние лица, нравы, суету и ложь» [15, 457], «Я теперь только и думаю о том, что вызволюсь из Петербурга и отдохну от него и всех его скверн. Смотрите, только не проговоритесь, кто я и что я...» [15, 458]. Марія виїздить із Петербурга в провінцію і продовжує писати російською. «З 1875 року, – пише Б. Лобач-Жученко, – визріває план залишити назавжди Петербург, порвати з літературою, відійти від давніх знайомих, оселитися в провінції» [8, 133].

У 70-х роках Марію оточують юні чоловіки, за її словами, «студентська «колонія» (з листа Марії до М. Лобача-Жученка: «Вся наша колония ликует по этому случаю. ...Он (Богдан Маркович. – І. К.) уверяет, что мы заживем чудесно все вместе» [9, 244 – 245]; з листа до В. Єракової: «Мы живем здесь целой колонией и очень мирно, и хорошо. Всех нас, в

полном собрe, было 11 человек, из которых трое принадлежало к прекрасному полу, а теперь осталось 7» [9, 247]), друзі-однолітки її сина, які один за одним закохуються в неї. Б. Лобач-Жученко пише: «Удома вона була оточена закоханими в неї членами «колонії». То були Анатолій Ген, студент Військово-медичної академії, на прізвисько Доктор, Ваня Лебедєв, якого називали Іваном-царевичем, і Миша Жученко – Красна дівця. Саме йому вона віддала перевагу» [8, 177].

«...пусть хоть в Камчатку вместе...»

Отже, обрала 38-річна Марія Вілінська 22-річного Михайла Лобача-Жученка, який «був старший від Богдана лише на два роки і з 1871 р. жив у неї на квартирі як родич з України» [8, 134], і навіть видала позашлюбну дитину свого сина Богдана за власного сина в шлюбі з М. Лобачем-Жученком. «Ця дитина, – пише Н. Зборовська, – стане своєрідним несвідомим маневром досвідченої жінки для зміцнення нової сім'ї з юним чоловіком» [6, 106]. Спостереження над листами ніби підтверджує цю думку відомої літературознавки. В кожному листі до Михайла Лобача-Жученка, починаючи з 1876 р., Марія згадує про Боря з обов'язковими словами про те, як він сумує за татом («Знаєшь, он тебя зовет мамой тоже. Увидел твою соломенную шляпу: мама! Мама! Увидал твой портрет, опять: мама! мама! Взял его, стал целовать. При звонке сей час же вострепнется, ждет тебя» [5, 91], «Где Миша? Показывает ручками – нема! Портрет твой по-прежнему узнает и целует, затем дает мне целовать» [5, 93], «Да, я потребую с Лизы (Є. І. Корнільєва, справжня мати Бориса Лобача-Жученка. – І. К.) хоть по 3 рубля в месяц на Боряку, которому, доктор говорит, надо бы комнату, где играть одному... Богдан обещал тоже давать» [5, 95], «Мне, кажется, не верили, но вчера он увидел твой портрет, и схватил, и стал целовать с криками «а – а», чем всех удостоверил» [5, 100], «Боря очень скучает и вчера даже плакал по тебе. Я ему в утешение повесила твой портрет над кроваткою. Едва успел продрать глазенки, уже спрашивает, где ты» [5, 112], «...Боря...беспрестанно: «Папі! папі!» Ночью проснулся и заплакал: «Папі! папі!» [5, 119], «Боря то и дело тебя вспоминает, говорит, что ты уехал с дымом...» [5, 120], «Боря беспрестанно тебя вспоминает и, как звонок, летит к двери: «Папа! папа!» [5, 123], «Боря все просит сделать ему дым, как папі поехал» [5, 126], «Боря ... смотрит на твою карточку и повторяет «Папа, папа, папа» [5, 127], «Сегодня он взял альбом и все твердил: «Папа мильлі! папа мильлі!...» Скоро ли, скоро ли мы обнимем своего милого папі?» [5, 135], «Боря ужасно по тебе скучает. Первые два дня как вечер – плачет, как утро – плачет: «Где мой папа! Соз, мне скучно без папы! Какой я бедный мальчик!» [5, 153 – 154] і т.д.). Лише в серпні 1894 р., коли Борис Лобач-Жученко виїздив до Петербурга на навчання, Марія передала йому документи і змушена була розповісти про таємницю його народження й усиновлення (про це див.: [5, 536]).

Ще в 1869 р. Ж. Етцель питав Марію: «Скажіть відверто, Ви вирішили одружитися? З ким і коли? Я для Вас як батько і повинен це знати. ...Я боюся, що Ви примушуєте себе йти заміж, що в цьому не бере участі ні Ваше серце, ні Ваш здоровий глузд» [3, 360 – 361]. У 1878 р. Марія і Михайло Лобач-Жученко одружилися. «Останній шлюб Марії Вілінської, – пояснює Н. Зборовська, – засвідчує другу фазу її чуттєвості. Її ерогенна психологія, вступивши у зрілу фазу життя, тобто задовольнивши свою «мазохістську інфантильність», що так спокушала старших чоловіків, потребує психологічного обертання» [6, 106].

«...я все-таки не по-прежнему щедро на письма»

У листах Марії до другого чоловіка протягом усього періоду їхнього листування і подружнього життя звучить туга за ним, бажання повернутися якнайшвидше додому, безмежна турбота і запевнення в любові вірній і навіки: «Милый мой друг, доброй тебе ночи. ...Если бы это правда, что души наши летают куда угодно, я бы сейчас отправила свою... к тебе и она бы тебя поцеловала в оба глаза, как теперь это мысленно делаю. ...Обнимаю и целую тебя издали, мой дорогой друг» (1871 р.) [9, 249]; «Как хорошо подумать, мое золото, что, может быть, скоро мы опять с тобой будем читать «Мертвые души» ввечеру или варить кофе утром. Жду не дождусь, когда буду дома» (1871 р.) [9, 252]; «Милый, дорогой мой Миша, очень по тебе тоскую. Все постыло, хочется домой. ...если ты беспокоишься, что я тебя забываю, то ты самый неблагодарный непаинька, какой только есть на свете. Верь, хороший мой, ненаглядный Миша, что никто не становится между нами, никого я не мешаю в наши дела, никого я не слушаю. Верь, мое серденько, что я верно тебя люблю и ни на минуту не забываю. Я очень, очень здесь тоскую. Так бы и полетела домой!» (1873 р.) [5, 26 – 27]; «Очень начинаю скучать, дорогой мой Миша, очень хочется домой. ...Я начинаю непозволительно скучать. Завтра переговорю с Этцелем и назначу день отъезда. ...Так все постыло и сказать тебе не могу. ...Домой, домой хочу! ...До свиданья, дорогой мой Жучок. Прошу тебя, береги свои силы, свое здоровье. Не одна геодезия на свете, есть и еще кое-что и кое-кто. ...До свиданья, дорогой, милый, хороший мой друг. ...Будь паинька, паинька, паинька» (1873 р.) [5, 30 – 31]; «Глупенький, что спрашиваешь, люблю ли я тебя, а сам этого не знаешь до сих пор. Не знаешь даже, что раз я полюбила, то уже не разлюблю» (1875 р.) [5, 84]. Вона турбується ним, як мати дитиною («А не холодно ли тебе будет ехать? Не прислать ли тебе твоё теплое пальто? Береги себя, мой милый Мишечка, не простудись. Обедай хорошенько, не жалея ничего для себя, если меня хоть капельку любишь. Не скучай, не читай чересчур много. Старайся, чтобы эта поездка тебя укрепила. Езди куда-нибудь гулять. ...Пей вино. Бедненький мой непаинька, один там сиротою, некому его покоить и беречь. Помни, милый, что ты дороже всего и береги себя. Приезжай здоровый, и как хорошо заживем опять. Крепко, крепко тебя обнимаю и не хочу пускать. Твоя Маруся» (1875 р.) [5, 80]).

А ось фрагменти листів, писаних більш як через двадцять років: «Давай сюда свои милые глаза, я их поцелую, и свою дорогую голову, усталую, тяжелую от всяких дум, и отдохни около своей неизменной, своего верного преданного друга. ...Милый, милый, я ведь там, около тебя. Если вспомнишь днем, проснешься ночью, всегда, всегда скажи себе: она тут, со мною. ...Обнимаю тебя не тысячу раз, а обнимаю и так *остаюсь* долго, долго, пока тебе не станет полегче» (1895 р.) [5, 295], «...ввечеру щемит сердце, да поутру замирает или ночью, когда забывшись, со сна, начинаю прислушиваться, спишь ли. Без этого, видно, нельзя... Целую, целую моего милого, любимого, и знай, я там, встречаю тебя..., хожу с тобою везде по улицам, а когда ты ляжешь, слушаю, спишь ли ты» (1896 р.) [5, 319], «Крепко-крепко целую милые глаза, и, как вспомню, какие они печальные в последнее время, то плакать хочется. Но надо быть бодрым и помнить, что ничто нас не разлучит, никто не отнимет у нас нашего 25-летнего счастья» [5, 322], «Да, милый, пусть хоть в Камчатку вместе, вместе хорошо и в Камчатке, но не вместе везде в самой благословенной местности нет радости и покоя» [5, 326].

«...не выставляйте моего имени...»

Саме у цьому шлюбі Марія Лобач-Жученко перестане бути письменницею. У 1883 р. в листі до вже хворого Жуля Етцеля вона так описала своє життя: «...З того дня, коли я з Вами познайомилася, я не припиняю благословляти випадок, що привів мене до Вас, і благословляти Вас. Я Вас і зараз благословляю і плачу так, як вже давно не плакала. ...Ви просите в мене портрет, але я його не маю. То не так легко примусити себе зробити свій портрет у цьому краю, більш дикому, ніж інші землі великої Росії. Чи знаєте Ви, любий друже, що протягом багатьох місяців я не мала можливості побачити своє обличчя у дзеркалі, а щоб зачесатися, я використовувала маленьку лупу і, уявіть собі, з часом я настільки до цього звикла, що коли опинилася перед справжнім дзеркалом, то ледве себе впізнала. Якби я Вам про все це усно розповіла, Ви б голосно сміялися і знайшли багато чого сказати про моє обличчя, що не стає гарнішим, відбиваючись у лупі. Чи не так? Моє залізне здоров'я протистоїть усьому... Зараз я живу в напівдикому місті, оточеному степами, у яких бродячі калмики випасають свої отари, але в ньому є аптека, лікар, пошта. ...Живу ізолювано від усіх, все, чого я бажаю, – це бути непомітною і нікому невідомою. ...Ось уже 4 роки, як я більше не працюю, і не можу Вам передати навіть, як від цього страждаю. У моєму житті наче виникла порожнеча, яку ніщо не може заповнити. Ви знаєте, що я заробляла на життя своєю працею, і...інше існування...не може зробити мене щасливою» [5, 182 – 183].

Марко Вовчок у цей період свого життя намагалася ізолювати себе від будь-яких знайомств (у листі до Богдана Марковича в 1893 р. вона

пише: «...я решила бесповоротно никаких знакомств не заводить, даже с так называемыми хорошими людьми. Прошу тебя, не забывай этого и не заводи ни с кем речей о моем возможном приезде» [5, 271]) і забути про свій псевдонім (у листі до Михайла Лобача-Жученка в 1885 р. вона писала: «Ты знаешь, как я далека от хвастовства своим именем, а все-таки теперь вот оно опять сослужило мне службу, как и в других трудных случаях. Раздумывая, я решила, что вместе с горем оно принесло мне и пользу» [5, 194], а в епістолі до М. Чернишевського в 1887 р., посилаючи йому листи М. Добролюбова і свої спогади про нього, Марко Вовчок просить: «не выставляйте моего имени. Читателю все равно, чьи воспоминания, если Вы их приводите, а мне одна мысль видеть опять это имя или, правильнее, кличку в печати невыразимо тягостна» [5, 227]). «Вона найбільше боялася – пише Б. Лобач-Жученко, – щоб на новому місці, де житиме, не дізналися про її минуле, не ототожнювали пані Лобач з Марком Вовчком, яка канула в Лету...» [8, 133–134]. В листі до Ф. Лазаревського вона писала: «...пусть Марко Вовчок исчезнет, как в воду канет, и пусть остается под водою до самой смерти, – это лучшая мера дожить до нее спокойно и много работать» [15, 458].

Наприкінці життя син Богдан намагався повернути матір до творчості, знову стати Марком Вовчком, проте Марія цей псевдонім тепер сприймала як страхітливе прізвисько («Письмо твое усугубило мрачное расположение духа, т.е., собственно, не письмо, а предложение поставить вместо имени доктора «Марко Вовчок». Скажу тебе, что большей обиды и огорчения мне невозможно сделать, как вытаскивая снова на свет эту ненавистную мне кличку. Я точно переживаю снова все гадости виденные, все страдания испытанные, когда встречаю случайно где-нибудь эту кличку. Да, запомни это: невозможно мне сделать больших обиды и огорчения, как способствуя тем или другим путем вывести опять эту кличку, заставить ее повторять – с похвалами или бранью – все равно. Если я когда стала бы работать по-прежнему, то только совершенно независимо от прежней клички» (24 лютого 1891 р.) [5, 247]).

Б. Лобач-Жученко пише, що Марія не хотіла «виступати з новими речами під своїм давнім псевдонімом» (у 1905 р. вона писала до сина Богдана: «Не тыкай меня и моего имени, как ты имеешь привычку делать. Старые друзья умерли, остались враги...» [5, 419], «Ужасно бы хотела перевести эту вещь, хотя бы и под своим омерзительным мне псевдонимом» [5, 420]), а писала про оповідання «початківця», «молодого лікаря», згодом «лікаря Приймо». Були й інші псевдоніми: Я. Канонін, Марк Далекий (про це див.: [8, 211, 236, 237]). В одному з листів до Богдана Марковича в 1904 р. вона тричі застерігає: «...конечно, не объявляя моего имени», «ничего не говоря об авторе», «...конечно, без моего имени. Лучше даже, чтоб не знали, кто именно пишет, – скажешь:

приятель, знакомый человек Черт Иванович Веревкин» [5, 409]. Таке намагання Марії Лобач забути свій псевдонім Н. Зборовська пояснює переживанням у своєму українському минулому неусвідомленої ганьби за фальшиву гру [6, 115]. «...Только елико возможно менее выставляй известную писательницу Марко Вовчок, что я всегда, вечно ненавижу» [5, 446], – писала Марія в 1906 р.

Отож, як писала Н. Зборовська, «таємниця Марка Вовчка полягає в її потужній ерогенності, не зафіксованій на конкретному чоловікові» [6, 103]. Вона могла успішно розігравати любов із багатьма чоловіками, адже жоден із них не зачіпав її душу («Вы являетесь мне в виде темного сфинкса, около которого беспрестанно сверкают телеграммы, столь же непонятные», – писав І. Тургенєв [3, 112]). Марко Вовчок – видатна українська, російська і французька письменниця, фатальна жінка, в яку закохувалися найталановитіші чоловіки свого часу, – померла майже нікому невідомою в Нальчику на Кавказі 10 серпня 1907 р.

Джерела та література

1. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Радянська школа, 1983. – 608 с.
2. Шевченко Т. Автобіографія. Дневник. – К.: Дніпро, 1988. – 343 с.
3. Листи до Марка Вовчка: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 1. – 480 с.
4. Павличко С. Марко Вовчок (1833–1907) // Три долі: Марко Вовчок в українській, російській та французькій літературі / Упоряд. В. Агеєва. – К.: Факт, 2002. – С. 11–23.
5. Листи Марка Вовчка: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 2. – 624 с.
6. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с.
7. Петров-Домонтович В. Мовчуще божество // Три долі. Марко Вовчок в українській, російській та французькій літературі / Упоряд. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2002. – С. 297–320.
8. Лобач-Жученко Б. Про Марка Вовчка. Сторінки до біографії письменниці. – К.: Дніпро, 1979. – 310 с.
9. Листи Марка Вовчка: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 1. – 400 с.
10. Агеєва В. Чоловічий псевдонім і жіноча незалежність // Три долі. Марко Вовчок в українській, російській та французькій літературі / Упоряд. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2002. – С. 103–113.
11. Петров-Домонтович В. Романи Куліша // Три долі. Марко Вовчок в українській, російській та французькій літературі / Упоряд. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2002. – С. 321–366.
12. Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша: Документально-біографічна студія. – К.: Український письменник, 2006. – 351 с.
13. «Благородный, прекрасный Вадим» (часть 3) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moskva-yug.ucoz.ru/publ/4-1-0-111>
14. Цалик С. Як Марко Вовчок «літературних негрів» наймала / С.Цалик // Країна. – 2011. – № 27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/history-journal>.
15. Марко Вовчок. Твори: В 6 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1956. – Т. 6. – 616 с.
16. Гоголь Н. Собрание сочинений в 8 т. – М.: Правда, 1984. – Т. 8. – 400 с.